

УЛС ТӨРИЙН ИНСТИТУТ**ЕРӨНХИЙЛӨГЧИЙН ЗАСАГЛАЛТАЙ ПОСТ-КОММУНИСТ УЛСУУДЫН
ТОГТОЛЦООНД АЖИГЛАГДАЖ БУЙ ЕРӨНХИЙ ШИНЖҮҮД****Ч.ӨЛЗИЙСАЙХАН***Доктор, дэд профессор, МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,**Улс төр судлалын тэнхим***Х.ЗОЛЖАРГАЛ***Улс төр судлалын тэнхимийн магистрант***Түлхүүр үг:** Засаглал, ерөнхийлөгчийн засаглал, пост-коммунист улсууд, перестройка, төрийн тогтолцоо

Abstract: Post-communism is the period of political and economic transformation or transition in former communist states located in parts of Europe and Asia, in which new governments aimed to create free market oriented capitalist economies. Presidentialism, where there is a directly elected fixed term president, where cabinet members are not collectively responsible to the legislature and where there legislature serves for a fixed term. Parliamentarism, where there is either a monarch or an indirectly elected president and where the prime minister and cabinet are collectively responsible to the legislature. Semi-presidentialism, where there is a directly elected fixed term president and a prime minister and cabinet who are collectively responsible to the legislature.

Хорьдугаар зууны сүүлийн хагаст олон улсын харилцаанд гарсан зарим нэг эерэг өөрчлөлтийн нөлөөгөөр социалист системд багтаж байсан орнуудын нийгэм эдийн засагт ихээхэн өөрчлөлт авчирсан томоохон үйл явдал болсон бөгөөд энэ зурвас үеийг дэлхий нийтийн хэмжээгээр “Перестройка” (Өөрчлөн байгуулалт) гэж нэрлэх болсон билээ. Энэ нэр томъёог Зөвлөлт Холбоот Улсын удирдагч М.С Горбачёв анх хэрэглэж, түүнийг социалист орнуудын эрх баригч улс төрийн намууд, улс төрчид, судлаачид дэлгэрүүлэн түгээжээ. Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс задарч, социалист орнуудад засгийн эрх баригчид болон улс төрийн систем үндсээрээ өөрчлөгдөж, энэ системд хамрагдаж байсан улс орнуудын дийлэнхи олонхид нь хувьсгалт үйл явц өрнөсөн билээ. 1989 онд Польш, Болгар, Чехословакт коммунист нам ялагдаж, Унгарт эрх баригч нам байр сууриа алдаж, Румынд ард түмэн засгийн газрын хооронд зэвсэгт мөргөлдөөн болж, 1990 оны 10-р сарын 2-3-ны хооронд хоёр Герман улс нэгдсэн билээ. Монгол улсад “Өөрчлөн байгуулалт” эхлэн өрнөхдөө үзэл санааны, улс төрийн, эдийн засгийн өөрчлөлтийг хооронд нь уялдуулж зэрэгцүүлэн хэрэгжүүлсэн.⁴⁸

Монгол улсад энэ өөрчлөлт шилжилтийн үйл явц хэрхэн явагдсан талаар улс төр судлаачид, түүхчид, эдийн засагчид олон талын судалгаануудыг хийсээр байна. Тухайлбал, улс төрийн эрх баригчид болон, сөрөг хүчний хоорондын харилцаа энэ үйл явцад хэрхэн нөлөөлсөн болохыг зарим судлаачид дараахь байдлаар тайлбарласан байна. “Засаглал бол үзэл санаа, итгэл үнэмшил, нийгмийн төлөөлөл, эрх зүйн зохицуулалттай нарийн учир холбогдолтой зүйл юм. Улс төрийн дэглэмүүдийн өөр хоорондоо ялгаатай байдал нь эрх мэдлийн хэм хэмжээний асуудлыг тодруулах, төрийн эрх баригчид, нийгмийн бүлгийн удирдагчдын үйл байдлыг харьцуулан үзэх боломжтой болгож байна. Улс оронд оршин тогтнож байгаа засаглал нь хууль эрх зүйн зохицуулалтын хэлбэрээр хэрэгждэг тул дэглэмүүдийг харьцуулан үзэхийн тулд юуны өмнө нийгэм, төрийн үйл ажиллагааг зохицуулж байдаг эрх зүйн байдлыг харьцуулан үзэх зайлшгүй шаардлага гарч ирнэ.

Профессор С.Хантингтон ардчиллын гурав дахь давалгааны үеийн ардчилалд шилжсэн улсуудын шилжилтийг харьцуулсан байдлыг авч үзэхэд Монголын энэхүү шилжилтийн үйл явц нь шинээр бий болсон сөрөг хүчнийхний хүчтэй шахалтаар хуучин эрх баригчид буулт хийснээр ардчилал тогтож эхэлсэн хэв маягт Монгол улс хамаарах юм⁴⁹ гэжээ. Манай судлаачдын анхаарлаа хандуулаад байгаа эдгээр асуудлууд нь улс төрийн шинжлэх ухаанд бие даан хөгжиж байгаа транзитологийн судалгааны чиглэлд хамаарагдаж байгаа юм. Транзитологи бол тоталитар болон авторитар дэглэмээс ардчилалд шилжиж буй улс орнууд дахь улс төрийн үйл явцыг судалдаг улс төрийн шинжлэх ухааны салбар юм. 1970 оны дунд үеэс дэлхийн бараг бүх тив, бүс нутгийг хамарч байсан ардчилсан бус дэглэм нуран унах үйл явц эрч хүчээ авч глобал шинжтэй болсон. Харин 1980-аад оны дунд үеэс өөрчлөн байгуулалттай зэрэгцэн социалист системийн задрал болон пост-коммунист хөгжлийн үйл явц нь транзитологийн судалгааны гол объект болсоор байна.

⁴⁸ Г.Чулуунбаатар. Өөрчлөн байгуулалт Төв Азийн орнуудын нийгмийн амьдралд нөлөөлсөн нь. УБ., 2013. 13 дахь тал.

⁴⁹ Ч. Өлзийсайхан, Ц. Өлзийжаргал. Улс төрийн дэглэмийн шилжилт ба Монголын улс төрийн элит. Политологи. 2013 №388 /X/ 114 дэх тал.

Барууны транзитологичдын үзэж буйгаар пост-коммунист олон оронд ардчилсан ирээдүйнхээ талаар пессимист үнэлэмж давамгайлж байна. Энэ нь шинээр сонгон авсан төрийн тогтолцоо нь улс орны хөгжлийг баталгаатай хангах үндэслэл болж чадахгүй, ихээхэн асуудлуудыг бий болгож, энэ нь нийгмийн сэтгэл зүйд нөлөөлж байгааг харуулж байж болох талтай. Ийм учраас төрийн тогтолцоог харьцуулж, алдаа оноог нь дэнслэн үзэж ирээдүйн чиг хандлагаа зөв тодорхойлох сонирхол судлаачдын дунд ихээхэн байгаа нь анзаарагдаж байна.

Ерөнхийлөгчийн ба парламентын засаглалыг харьцуулсан судалгаа орчин үеийн улс төрийн шинжлэх ухаанд онолын болон эмпирик түвшинд олон хийгдсэн. Эдгээрээс хамгийн үндэслэл сайтай онолын суурь судалгааг Америкийн Нэгдсэн Улсын Йэль Их Сургуулийн профессор Хуан Линц хийсэн байдаг. Ерөнхийлөгчийн ба парламентын засаглал пост-коммунист улс орнуудад ардчиллын түвшний хувьд ялгаатай үр дагаврыг бий болгожээ. Америкийн Нэгдсэн Улсын “Freedom House”⁵⁰ байгууллагын 2015 оны дэлхий дахины эрх чөлөөний байдал судалгаанд дэлхийн улсуудыг эрх чөлөөт, хагас эрх чөлөөт болон эрх чөлөөт бус гэж ангилан үзсэн бөгөөд пост-коммунист 28 улс дараахь байдалтай байна.

/Хүснэгт 1/

Эрх чөлөөт	Хагас Эрх чөлөөт	Эрх чөлөөгүй
Бүгд Найрамдах Чех Улс	Бүгд Найрамдах Албани Улс	Бүгд Найрамдах Азербайджан Улс
Бүгд Найрамдах Эстони Улс	Бүгд Найрамдах Македони Улс	Бүгд Найрамдах Казакстан Улс
Бүгд Найрамдах Унгар Улс	Босни Герцеговин Улс	Бүгд Найрамдах Беларусь Улс
Бүгд Найрамдах Литва Улс	Гүрж Улс	Оросын Холбооны Улс
Бүгд Найрамдах Польш Улс	Бүгд Найрамдах Молдав Улс	Бүгд Найрамдах Тажикстан Улс
Бүгд Найрамдах Словени Улс	Украин Улс	Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс
Бүгд Найрамдах Словак Улс	Бүгд Найрамдах Армени Улс	Туркменистан Улс
Бүгд Найрамдах Латви Улс	Бүгд Найрамдах Кыргызстан Улс	
Бүгд Найрамдах Болгар Улс		
Монгол Улс		
Румын Улс		
Бүгд Найрамдах Серби Улс		
Бүгд Найрамдах Хорват Улс		

Өнөөдөр пост-коммунист шилжилтийн үйл явцыг судалж буй барууны улс төр судлаачдын дунд үзэл баримтлалын зарим ялгаа ажиглагдаж байна. Тухайлбал А. Лейпхарт, Ф. Шмиттер нарын эрдэмтэд Дорнод Европын орнууд болон пост-коммунист орон зайд өнөөдөр явагдаж байгаа үйл явц хичнээн онцлогтой байлаа ч тэр нь ардчиллын гурав дахь давалгаанд татагдан орсон бүс нутгууд дахь үйл явц, үзэгдлүүдтэй адил юм гэж үзэж байна. Харин Америкийн судлаач В. Барнс, С. Терри нар Дорнод Европ дахь үйл явц Латин Америкийнхаас ч ялгаатай, тэнд ардчиллыг сэргээн тогтоох тухай асуудал яригдахгүй.

Пост-коммунист орнуудад эрх зүйт төр болон ардчиллын бусад институтуудыг сэргээн тогтоож байгаа биш харин цоо шинээр бий болгож байна. Эдийн засгийн хүрээнд ч мөн адил эдийн засгийн өмнөх тогтолцоог засч сайжруулах биш харин зах зээлийн эдийн засгийн шинэ тогтолцоог бүрдүүлж байна гэжээ. Америкийн судлаач Л. Шин пост-коммунист нийгмийн шилжилтийн 4 үе шатыг нэрлэсэн байна. Үүнд:

1. Тоталитар тогтолцоог эвдэн нураах
2. Ардчилсан тогтолцоонд шилжих
3. Ардчилсан тогтолцоог бататган бэхжүүлэх
4. Ардчилсан институтууд төгс боловсронгуй болох үе шатууд байна гэжээ.

Пост-коммунист 28 улсын төрийн засаглалын хэлбэрийг харьцуулан үзвэл өөр өөр төрийн тогтолцоонуудыг сонгон авсан болох нь харагдаж байна.

/Хүснэгт 2/

№	Улсууд	Дэглэмийн шинж	Төрийн засаглалын хэлбэр	Ерөнхийлөгч
1.	Чех	Эрх чөлөөт	Парламентын	Милош Земан
2.	Хорват	Эрх чөлөөт	Парламентын	Грабар-Китарович
3.	Эстони	Эрх чөлөөт	Парламентын	Ильвес Тоомас
4.	Унгар	Эрх чөлөөт	Парламентын	Янош Адер

⁵⁰ Эрх чөлөөний ордон. 1941 онд Америкийн Нэгдсэн Улсад үйл ажиллагаагаа эхлүүлж байсан бөгөөд дэлхийн ардчиллын хөгжилд хяналт тавьдаг бие даасан байгууллага юм.

5.	Латви	Эрх чөлөөт	Парламентын	Раймондс Вейонис
6.	Литва	Эрх чөлөөт	Парламентын	Грибаускайте
7.	Польш	Эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Анджей Дуда
8.	Словени	Эрх чөлөөт	Парламентын	Борут Пахор
9.	Словак	Эрх чөлөөт	Парламентын	Андрей Киска
10.	Болгар	Эрх чөлөөт	Парламентын	Росен Плевнелиев
11.	Монгол	Эрх чөлөөт	Парламентын	Цахиагийн Элбэгдорж
12.	Румын	Эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Клаус Йоханнис
13.	Серби	Эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Томислав Николич
14.	Албани	Хагас эрх чөлөөт	Парламентын	Бужар Нишани
15.	Македони	Хагас эрх чөлөөт	Парламентын	Георге Иванов
16.	Босни-Херцеговин	Хагас эрх чөлөөт	Парламентын	Драган Чович
17.	Гүрж	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Георгий Маргвелашвили
18.	Молдав	Хагас эрх чөлөөт	Парламентын	Николай Тимофти
19.	Украин	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Пётр Порошенко
20.	Армени	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Серж Саргсян
21.	Таджикстан	Эрх чөлөөгүй	Ерөнхийлөгчийн	Эмомали Рахмон
22.	Туркменистан	Эрх чөлөөгүй	Авторитари Ерөнхийлөгчийн дэглэм	Бердымухамедов
23.	Азербайджан	Эрх чөлөөгүй	Хагас ерөнхийлөгч	Илхам Алиев
24.	Казакстан	Эрх чөлөөгүй	Авторитари Ерөнхийлөгчийн дэглэм	Нурсултан Назарбаев
25.	Кыргызстан	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч	Алмазбек Атамбаев
26.	Белорусь	Эрх чөлөөгүй	Авторитари Ерөнхийлөгчийн дэглэм	Александр Лукашенко
27.	ОХУ	Эрх чөлөөгүй	Хагас ерөнхийлөгч	Владимир Путин
28.	Узбекстан	Эрх чөлөөгүй	Авторитари Ерөнхийлөгчийн дэглэм	Ислам Каримов

Улс орнуудын талаархи мэдээллийн эх сурвалж: CIA. World Fact Book 2015

/Хүснэгт 3/

№	Улсууд	Нэг хүнд оногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн /Америк доллар/		
		2012 он	2013 он	2014 он
1.	Чех	19,670	19,858	19,553
2.	Хорват	13,236	13,597	13,507
3.	Эстони	17,132	18,877	19,719
4.	Унгар	12,784	13,486	13,902
5.	Латви	14,031	15,357	16,037
6.	Литва	14,333	15,689	16,444
7.	Польш	13,036	13,829	14,422
8.	Словени	22,488	23,296	23,962
9.	Словак	17,151	18,050	18,416
10.	Болгар	7,198	7,498	7,712
11.	Монгол	4,377	4,387	4,129
12.	Румын	8,445	9,489	9,996

13.	Серби	5,659	6,353	6,152
14.	Албани	4,256	4,458	4,619
15.	Македони	4,709	5,195	5,455
16.	Босни-Херцеговин	4,415	4,668	4,805
17.	Гүрж	3,528	3,596	3,670
18.	Молдав	2,046	2,244	2,233
19.	Украин	3,855	4,029	3,082
20.	Армени	3,343	3,486	3,619
21.	Таджикстан	962	1,042	1,114
22.	Туркменистан	6,797	7,826	9,031
23.	Азербайджан	7,393	7,811	7,884
24.	Казакстан	12,120	13,611	12,276
25.	Кыргизстан	1,178	1,282	1,269
26.	Белорусь	6,721	7,722	8,040
27.	ОХУ	14,078	14,487	12,735
28.	Узбекстан	1,719	1,878	2,037

Улс орнуудын талаархи мэдээллийн эх сурвалж: <http://data.worldbank.org>

Дээрх хүснэгтүүдээс харвал улс орнуудын төрийн тогтолцоо, эдийн засгийн хүч чадал, хөгжлийн өнөөгийн байдал нь янз бүр байгаа тал харагдаж байна. Энэ судалгааны ажлаараа бид дээрх улсуудаас зөвхөн ерөнхийлөгчийн тогтолцоотой улсуудыг ялган авч онцлог шинжүүдийг нь гаргахыг зорьж байна.

Английн колоничлол байсны улмаас улс төр эдийн засгийн хувьд америкчуудын эрх ашигт нийцэхгүй бодлого шийдвэрийн золиос болж байгааг эсэргүүцэж өвөг дээдсийнхээ эх орны эсрэг босч ялан дийлсэн америкчууд 1787 онд Америкийн үндсэн хуулийг батлахдаа Их Британий урьд өмнөх улс төрийн байгууламжийг нилээд хуулбарласан боловч хэмжээт хаант засгийн зарчмыг бүгд найрамдах хөрсөнд шилжүүлэн суулгаснаар засаглалын хуваарилалтын тогтолцоо ерөнхийлөгчийн засаглалын эх сурвалж болсон байна.

Америкийн Нэгдсэн Улсын улс төрийн дэглэмийг аль нэг хэмжээгээр хуулбарласан ерөнхийлөгчийн засаглалын тогтолцоо Америк тивд бараг бүхэлд нь зонхилох бөгөөд эрх мэдлийг хуваарилах тогтолцооны дагуу засгийн газар нь бүх нийтээр сонгогдох ерөнхийлөгчийн мэдэлд орж, сайдуудыг ерөнхийлөгч туслахаа болгон хэзээ л бол хэзээ огцруулах эрхтэй, тэгэхдээ сайд нар парламентын өмнө хариуцлага хүлээхгүй байхаар зохион байгуулагдах болжээ. Хууль тогтоох эрх мэдэл эдэлдэг парламентын хажуугаар гүйцэтгэх эрх мэдэл нь бүх ард түмний санал асуулгаар сонгогддог, ерөнхийлөгчийн бүрдүүлдэг, парламентаас бие даасан засгийн газарт шилжжээ. Ерөнхийлөгчийн дэглэмийг тодорхойлдог үндсэн хоёр шинж байдаг.

1. Төрийн тэргүүн парламентаар томилогдохгүй, харин бүх ард түмнээр сонгогдоно. Ийм учраас хамгийн их нэр хүндтэй хүн л ард түмнээсээ санал авч сонгогдох магадлал ихтэй.
2. Ерөнхийлөгч болоод түүний томилсон сайд нарыг парламент “итгэл үл хүлээлгэх” санал хураалтаар засгийн эрхээс зайлуулж чаддаггүй.

Энэхүү хоёр арга замаар хууль тогтоох засаглалаас гүйцэтгэх засаглалын хүч чадлыг хамгаалж байдаг. Гэхдээ энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгч хязгааргүй эрх мэдэлтэй субъект биш бөгөөд түүний аугаа их эрх мэдлийг төр-улсын холбооны тогтолцоо нь хязгаарлаж өгч байдаг.⁵¹

1960-аад оноос хойш Хуан Линц тоталитаризм, авторитаризм, ардчиллын тухай ойлголтонд чухал хувь нэмэр оруулсан томоохон эрдэмтний нэг байсаар ирсэн.

Түүний бичсэн олон бүтээлүүд чухал асуудлуудыг хөндөж гаргаж байсан ч 1985 онд туурвисан “Ерөнхийлөгчийн ба парламентын ардчилал. Үүнд ялгаа бий юу?” зэрэг цөөн хэдэн бүтээл нь онцгой ач холбогдолтой бүтээлүүд болсон юм. Түүний дээрх өгүүлэлд тогтвортой ардчилсан дэглэмүүдийг дэмжихэд ерөнхийлөгчийн засаглал парламентын засаглалаас харьцангуй бага үр дүн үзүүлдэг хэмээн дүгнэжээ. Түүний энэ санаа нь хэвлэгдэж гараагүй байхдаа ч ихээхэн анхаарал татаж эхэлсэн бөгөөд бодлого боловсруулагчид болон эрдэмтдийн дунд уг өгүүлэл ерөнхийлөгчийн засаглалын үр өгөөж, давуу талын тухай өргөн хүрээтэй маргааныг өрнүүлсэн.

Улс төрийн шинжлэх ухаанд засаглалын янз бүрийн хэлбэрүүдийг дэглэм гэсэн ойлголтонд хамруулж үздэг. Энэ утгаараа ерөнхийлөгчийн засаглал ч бас нэг дэглэмийн хэлбэр юм. Энэ дэглэмийн онцлог шинжүүдэд:

Нэгдүгээрт, ерөнхийлөгч ихэнхдээ гүйцэтгэх засаглалын тэргүүн бөгөөд бүх нийтээр сонгогддог.

⁵¹ Морис Дюверже. Улс төрийн байгууламж. Үндсэн хуулийн эрх зүй. УБ., 2007, 159 дэх тал.

Хоёрдугаарт, ерөнхийлөгч болон ассамблейн бүрэн эрхийн хугацаа нь тогтмол байдаг. Ерөнхийлөгчийн засаглал жинхэнэ утгаараа байгаа тохиолдолд ерөнхийлөгч конгрессын бүрэлдэхүүнээс үл хамааран өөрийн сонголтоор сайд нарыг томилох, хамтран ажиллах эрхтэй байдаг.

Линц парламентын тогтолцоог давуу талтай гэж үзсэн бөгөөд уг дүгнэлтээ ерөнхийлөгчийн засаглалтай хэд хэдэн улсуудыг судалсан судалгаандаа үндэслэн хийсэн. Ингэхдээ ерөнхийлөгчийн тогтолцоонд байх хэд хэдэн тулгамдсан асуудлуудыг шинжилсэн байна.

1. Ерөнхийлөгч, ассамблей хоёр легитим байдал буюу ард нийтийн дэмжлэгийг олж авах гэж өрсөлдөж байдаг. Хоёулаа бүх нийтээр сонгогддог бөгөөд тус бүрийнх нь үүсэл гарал, оршин тогтнол нь бие биенээсээ хамааралгүй. Ерөнхийлөгч, хууль тогтоох байгууллага хоёрын эрх мэдэл ард түмний саналаас үүсэлтэй учир зөрчил нь үргэлж нуугдмал байдаг бөгөөд заримдаа хурцаар илрэн гарах шинжтэй байдаг. Үүнийг шийдэх ямар ч ардчилсан зарчим байдаггүй. Тэгвэл, Линц гүйцэтгэх засаглал ассамблейгаас хамааралтай байдаг учир парламентын засаглал бол уг аюулаас сэргийлж чадна гэж үзсэн. Хэрэв ассамблейн дийлэнх хэсэг бодлогын чиглэлд өөрчлөлт оруулахыг дэмжвэл ассамблей итгэл үл үзүүлэх саналаа хэрэгжүүлж засгийн газрыг сольж өөрчлөх боломжтой байдаг.
2. Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа тогтмол байдаг нь ассамблейн байнгын итгэлцлээс хамаарч байдаг засгийн газартай парламентын тогтолцоотой харьцуулахад ардчиллын хөгжилд тийм ч таатай нөлөө үзүүлдэггүй. Кабинет, засгийн газрын өөрчлөлтийг дэмжих илүү их чадамжийн ачаар парламентын тогтолцоо зөрчлийг шийдвэрлэх илүү өргөн боломжуудыг бий болгож байна. Иймэрхүү аюулгүй хамгаалалт дэглэмийн тогтвортой байдлыг нэмэгдүүлнэ.⁵²
3. Ерөнхийлөгчийн засаглал “ялагч бүхнийг авдаг” үр дүнд хүргэхэд чиглэгддэг. Үүний эсрэг парламентын тогтолцоонд “эрх мэдэл-хуваах, эвсэл-байгуулах” нь нийтлэг байдаг бөгөөд албан тушаалтнууд жижиг намуудын ашиг сонирхол, шаардлагыг анхааралтай сонсдог. Ерөнхийлөгчийн тогтолцоонд бүх нийтийн шууд сонгууль нь ерөнхийлөгчид сөрөг хүчинтэйгээ зөвшилцөх, эвсэл байгуулах гэх мэт төвөгтэй үйл явцад анхаарах шаардлагагүй мэт мэдрэмжийг ерөнхийлөгчид төрүүлж, зоригжуулдаг.
4. Ерөнхийлөгчийн засаглал бүхий дэглэм нь парламентын засаглалын дэглэмтэй харьцуулахад ардчиллын хөгжилд тийм ч таатай нөлөө үзүүлдэггүй. Бүхэл бүтэн улс үндэстний бүрэн эрхт төлөөлөгч байх мэдрэмж нь ерөнхийлөгчид эрх мэдэлтэй байх мэдрэмжийг төрүүлж, түүнийг сөрөг хүчнээ үл ойшоогч болгож хувиргадаг. Энэ нь эцсийн дүнд ерөнхийлөгчийн тогтолцоонд таагүй үр дүн үзүүлж, мэргэжлийн бус улс төрчид гүйцэтгэх засаглалын тэргүүний албан тушаалд сонгогдох илүү хандлагатай байдаг. Бүх нийтийн шууд сонгуулиар сонгогдсон хувь хүмүүс улс төрийн намуудаас үүрэг хүлээж, хамаарах нь харьцангуй бага болж иймэрхүү хүмүүс ихэвчлэн популист, институционалист бус хэв маягаар удирдах шинж давамгайлдаг байна.

Линзийн эдгээр үндэслэлүүдээс гадна дэлхийн улсуудын практикаас харахад ерөнхийлөгчийн засаглалын сул талууд олон зүйл дээр илэрч байна. Ерөнхийлөгчийн засаглалын үед сонгуульд ялсан тал дараагийн сонгууль хүртэл дангаар ашиг сонирхлоо хэрэгжүүлэх боломжтой болж гүйцэтгэх засаглалд дан ганц нэг хүчний манлайлал хүчтэй болдог юм. Хэрэв парламентын сонгуульд ерөнхийлөгчийн нам мөн олонхийн суудал авсан байвал улс төрд нэг намын онцгой нөлөө бүхий олигархи бүлэглэл үүсдэг нь өнөөгийн Оросын Холбооны Улсын жишээн дээрээс харагдаж байна.

Үндэстэн, угсаатан шашны гүнзгий ялгарал бүхий нийгмийн хувьд дээрх зарчимд үндэслэгдсэн ерөнхийлөгчийн засаглал нь маш аюултай үр дагаварт хүрч болно. Учир нь ерөнхийлөгч өөрөө аль нэгэн угсаатан, шашны төлөөлөгч байх агаад үүнээс үүдэлтэй нийгмийн бусад хэсгийг ялгаварлах хандлага бий болдог байна. Гэтэл танхимын зохион байгуулалт бүхий парламентын засаглал нь нийгмийн олон янзын бүлэг давхрааг төлөөлөх чадвар өндөртэй байдаг.⁵³

Ерөнхийлөгчийн засаглалын бас нэгэн сөрөг үр дагавар бол улс төрийн намын төлөвшилд сөргөөр нөлөөлж, хувь хүний үүргийг улс төрийн амьдралд чухал болгон хувиргадаг явдал юм. Ялангуяа улс төрийн нам, иргэний нийгэм, хэвлэл мэдээлэл зэрэг нийгмийн үндсэн институтуудын төлөвшилт сул байгаа нөхцөлд дээрх ерөнхийлөгчийн хувийн үүрэг нийгэмд хүчтэй болдог. Гэтэл судлаачдын үзэж буйгаар улс төрийн нам бол ардчиллын нэн чухал институт байх ёстой бөгөөд төлөвшиж тогтсон намгүйгээр орчин үеийн ардчиллыг төсөөлөх боломжгүй болжээ. 1990-ээд оноос хойш пост-коммунист орнуудын ардчилалд шилжих үйл явц өрнөсөнтэй холбогдуулан ерөнхийлөгчийн ба парламентын засаглалын талаархи харьцуулсан судалгаанууд нэлээд олноор хийгдсэн бөгөөд ихэнхи нь Линзийн дэвшүүлсэн үндэслэлийг дэмжсэн дүгнэлтүүд гаргажээ. Өөрөөр хэлбэл парламентын засаглал нь ардчилсан тогтолцоо болохын хувьд илүү дархлаа сайтай, оршин тогтнох илүү чадвартай гэсэн үг юм. Гэхдээ парламентын тогтолцоонд хариуцлага тооцох механизм сул байвал нийтийн дундаас шийдвэр гардаг тул ард түмний эрх ашгийг зөрчсөн шийдвэрүүд гарсан ч түүний буруутанг тогтоох боломж муу болж нийгэм бүхэлдээ ихээхэн хохирол амсч болохыг бас тооцож үзэх хэрэгтэй юм.

⁵² [http://www.jstor.org/Juan Linz, Presidentialism and Democracy](http://www.jstor.org/Juan%20Lin%20Presidentialism%20and%20Democracy).

⁵³ Д. Бямбажав, Ц. Мөнхцэцэг. Ерөнхийлөгчийн засаглалын сүүдэр. Нээлттэй нийгэм форум. УБ., 2005.

Дээр дурдсан “Freedom House”⁵⁴ байгууллагын судалгааг харуулсан Хүснэгт 1-ээс үзэхэд дээрх улсуудын 15 нь буюу 53 хувь нь хагас эрх чөлөөт болон эрх чөлөөт бус хэмээн тооцогджээ. Ялангуяа тэдгээрийн 7 нь эрх чөлөөгүй буюу авторитари улс гэж тооцогдох болж ардчиллаас хол ухарчээ. Ардчиллаас ухрах хийгээд ардчиллаас авторитари дэглэм рүү хийх шилжилтийн шалтгааныг судлаачид эдийн засгийн хөгжил, тухайн улсын газар нутгийн хэмжээ, соёл, дайн дажин, харийн түрэмгийлэл, үзэл суртлын ялгарал, сонгуулийн тогтолцоо зэрэг олон хүчин зүйлтэй холбон тайлбарлаж ирсэн хэдий ч пост-коммунист улсуудад ажиглагдаж буй ухралтын үндсэн шалтгаан нь ерөнхийлөгчийн засаглал, түүний эрх мэдлийн хэтийдэл болжээ.

Судлаачдын ангиллаар хагас ардчилал болон авторитари дэглэм гэж тооцогдож буй пост-коммунист зарим улсуудад ерөнхийлөгчийн засаглалын дараах шинжүүд ажиглагдаж байна. Албанийн парламентын систем нь ерөнхийлөгчид маш их эрх мэдлийг олгосон байх жишээтэй. Армэнд мөн адил үндсэн хуулийн дагуу ерөнхийлөгч ихээхэн эрх мэдэл бүхий байж ирсэн. Беларусийн хувьд тусгаар улс болсны дараагаар хуучин дээд зөвлөлд гол эрх мэдэл хадгалагдаж байсан боловч 1994 онд парламентын засаглалыг ард нийтээс шууд сонгогддог ерөнхийлөгчийн засаглалаар сольсон.

Казакстан болон Киргизстаны хувьд тусгаар тогтносон эхний жилүүдээс л ерөнхийлөгчийн хүчтэй засаглалыг бий болгосон түүхтэй. Оросын хувьд эрх мэдлийн хуваарилалт, тэнцвэрийг хэдий хоёрдмол утгатай боловч үндсэн хуулиндаа тусгасан. Гэхдээ хууль тогтоох байгууллага дээд эрх мэдэлтэй боловч бодит байдалд ерөнхийлөгчийн шийдвэрт парламент хориг тавьж чаддаггүй байна. Цаашлаад Оросын Холбооны Улс ерөнхийлөгчид хүчтэй эрх мэдлийг олгосон шинэ үндсэн хуулиа баталсан. Украины хувьд 1996 оныг хүртэл үндсэн хуулиа батлаагүй байсан бөгөөд хуулийг батлахаас өмнө болон хойно ч адил ерөнхийлөгч маш их эрх мэдэлтэй байж ирсэн юм. “Суперпрезидентизм” буюу ерөнхийлөгчид хэт их эрх мэдэл олгосон явдал Туркменистан, Узбекистан, Казакстан, Кыргызстан, Беларусь улсуудад нийтлэг байна.

Төрийн бусад институтээс эрх мэдлийн хэмжээ, нөөцийн хувьд маш давуу ерөнхийлөгчийн институт, захирамж нь хуулийн адил үйлчлэлтэй, төсвийг зарцуулах эрх үндсэндээ ерөнхийлөгчид төвлөрсөн, хууль тогтоох байгууллага нь ерөнхийлөгчийн шийдвэрт хориг тавих боломж маш бага, ерөнхийлөгчийн импичментийн асуудлыг хөндөхөд саад бэрхшээл ихтэй буюу ерөөсөө боломжгүй, шүүх эрх мэдэл ерөнхийлөгчөөс бүрэн хараат байдалтай түүний үйл ажиллагаанд хяналт тавих чадваргүй болсон байна. Пост-коммунист улсуудын парламент, бүрэн эрхийн хугацаа, гишүүдийн тоог доорхи хүснэгтэд нэгтгэн үзүүлэв.

/Хүснэгт 4/

№	Улсын нэр	Парламент	Дээд ба доод танхим	Гишүүний тоо
1.	Чех	Парламент	Сенат	81 (6 жил)
			Депутатуудын танхим	200 (4 жил)
2.	Хорват	Ассамблей	1 танхимтай	151 (4 жил)
3.	Эстони	Рийгикогу	1 танхимтай	101 (4 жил)
4.	Унгар	Үндэсний Ассамблей	1 танхимтай	199 (4 жил)
5.	Латви	Сейм	1 танхимтай	100 (4 жил)
6.	Литва	Сейм	1 танхимтай	141 (4 жил)
7.	Польш	Парламент	Сенат	100 (4 жил)
			Сейм	460 (4 жил)
8.	Словени	Парламент	Үндэсний зөвлөл	40 (5 жил)
			Үндэсний ассамблей	90 (4 жил)
9.	Словак	Үндэсний зөвлөл	1 танхимтай	150 (4 жил)
10.	Болгар	Үндэсний ассамблей	1 танхимтай	240 (4 жил)
11.	Монгол	Улсын Их Хурал	1 танхимтай	76 (4 жил)
12.	Румын	Парламент	Сенат	176 (4 жил)
			Депутатуудын танхим	412 (4 жил)
13.	Серби	Үндэсний ассамблей	1 танхимтай	250 (4 жил)
14.	Албани	Ассамблей	1 танхимтай	140 (4 жил)
15.	Македони	Ассамблей	1 танхимтай	123 (4 жил)
16.	Босни-Херцеговин	Скупстина	Ардын танхим	15 (4 жил)
			Төлөөлөгчдийн танхим	42 (4 жил)
17.	Гүрж	Парламент	1 танхимтай	150 (4 жил)
18.	Молдав	Парламент	1 танхимтай	101 (4 жил)
19.	Украин	Дээд Рада	1 танхимтай	450 (5 жил)

⁵⁴ Freedom house-1941 онд АНУ-д үйл ажиллагаагаа эхлүүлж байсан бөгөөд дэлхийн ардчиллын хөгжилд хяналт тавьдаг бие даасан байгууллага юм.

20.	Армени	Үндэсний ассамблей	1 танхимтай	131 (5 жил)
21.	Таджикстан	Дээд ассамблей	Үндэсний ассамблей	34 (5 жил)
			Төлөөлөгчдийн ассамблей	63 (5 жил)
22.	Туркменистан	Үндэсний ассамблей	1 танхимтай	125 (5 жил)
23.	Азербайджан	Милли Межлис	1 танхимтай	125 (5 жил)
24.	Казакстан	Парламент	Сенат	47 (6 жил)
			Мажилис	107 (5 жил)
25.	Кыргызстан	Дээд зөвлөл	1 танхимтай	120 (5 жил)
26.	Белорусь	Үндэсний ассамблей	Бүгд Найрамдах Зөвлөл	64 (4 жил)
			Төлөөлөгчдийн танхим	110 (4 жил)
27.	ОХУ	Холбооны Ассамблей	Холбооны зөвлөл	166 (4 жил)
			Төрийн дум	450 (5 жил)
28.	Узбекстан	Дээд ассамблей	Сенат	100 (5 жил)
			Хууль тогтоох танхим	150 (5 жил)
<i>Улс орнуудын талаархи мэдээллийн эх сурвалж: CIA. World Fact Book 2015</i>				

Ирландын Дублины Их сургуулийн харьцуулсан улс төр судлалын профессор Роберт Элжи ерөнхийлөгчийн засаглалтай улсуудыг судлаад хагас ерөнхийлөгчийн засаглалтай болон ерөнхийлөгчийн засаглалтай улс гэж хоёр үндсэн хэсэг болгон хуваасан байна. Түүний ангиллаар Евразийн бүс нутагт багтсан ерөнхийлөгчийн засаглалтай болон хагас ерөнхийлөгчийн засаглалтай улсуудыг дараах хүснэгтэнд нэгтгэн үзүүлээ.

/Хүснэгт 5/

№	Улсууд	Дэглэмийн шинж	Төрийн засаглалын хэлбэр	Ерөнхийлөгч	Ерөнхий сайд
1.	Армени	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч (1995)	Серж Саргсян (5 жил)	Овик Абраамян
2.	Азербайджан	Эрх чөлөөгүй	Хагас ерөнхийлөгч (1995)	Илхам Алиев (5 жил)	Артуур Расзаде
3.	Белорусь	Эрх чөлөөгүй	Хагас ерөнхийлөгч (1996)	Александр Лукашенко (5 жил)	Андрей Кобяков
4.	Гүрж	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч (2004)	Георгий Маргвелашвили (5 жил)	Ираклий Гарибашвили
5.	Казакстан	Эрх чөлөөгүй	Хагас ерөнхийлөгч	Нурсултан Назарбаев (5 жил)	Карим Масимов
6.	Кыргызстан	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч (1993)	Алмазбек Атамбаев (6 жил)	Темир Сариев
7.	Молдав	Хагас эрх чөлөөт	Парламентын Бүгд Найрамдах	Николай Тимофти (4 жил)	Кирилл Габурич
8.	Орос	Эрх чөлөөгүй	Хагас ерөнхийлөгч (1993)	Владимир Путин (6 жил)	Дмитрий Медведев
9.	Тажикстан	Эрх чөлөөгүй	Ерөнхийлөгчийн	Эмомали Рахмон (7 жил)	Кохир Расулзада
10	Туркменистан	Эрх чөлөөгүй	Ерөнхийлөгчийн	Бердымухамедов (5 жил)	Бердымухамедов
11	Украин	Хагас эрх чөлөөт	Хагас ерөнхийлөгч (1996)	Пётр Порошенко (5 жил)	Арсений Яценюк
12	Узбекистан	Эрх чөлөөгүй	Ерөнхийлөгчийн	Ислам Каримов (5 жил)	Шавкат Мирзиёев

Улс орнуудын талаархи мэдээллийн эх сурвалж: www.semipresidentialism.com

Хүснэгтээс үзэхэд Евразийн бүс нутагт багтаж буй дээрх 12 улсын 8 улс нь хагас ерөнхийлөгчийн засаглалтай улсын ангилалд багтаж байгаа бөгөөд 3 улс ерөнхийлөгчийн засаглалтай улсад тооцогдож 1 улс нь парламентын засаглалтай улс байна. Дээрх улсуудад ажиглагдаж буй нийтлэг шинж бол ерөнхийлөгч ард түмнээсээ бүх нийтийн, шууд сонгуулиар сонгогдож буюу ерөнхий сайдыг ерөнхийлөгч парламентын батламжилсныг үндэслэж томилдог байна.

Ийнхүү гүйцэтгэх засаглалын тэргүүнийг төрийн тэргүүний санал болгосноор хууль тогтоох байгууллага баталдаг. Зарим тохиолдолд ерөнхийлөгч парламентаас хамааралгүйгээр өөрөө биеэ дааж томилдог жишиг байна. Харин ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа 5 жил буюу түүнээс дээш хугацаатай байна. Тажикстан улсын хувьд ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дээрх улсуудаас хамгийн урт хугацаатай буюу 7 жил байна. Мөн хагас ерөнхийлөгчийн засаглалтай улсуудын хувьд тухайн улсын үндсэн хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлсэн оныг тэмдэглэж орууллаа. Ерөнхийлөгчийн засаглал, хагас ерөнхийлөгчийн засаглалтай дэглэмүүдэд судлаачид төдийлөн нааштай хандахгүй байгаа тал ажиглагдаж байгаа боловч парламентын тогтолцооны оновчтой байгаа эсэхэд судлаачид, олон нийт бас л эргэлзээтэй байгааг өнөөгийн монголын нийгэмд төрийн тогтолцооны талаар ихээхэн санал зөрөлдөөнтэй байр сууриуд гарах болсноос харж болно. Энэ олон талын байр суурийг харгалзан үзэх зайлшгүй шаардлага гарч байгаа бөгөөд энэ нь ерөнхийлөгчийн болон парламентын засаглалын давуу болон сул талыг харьцуулан үзэх ихээхэн боломжуудыг нээн өгч болох юм.

ДҮГНЭЛТ

Пост-коммунист буюу Евразийн эдгээр улсуудад үндсэн хуулийн дагуу ерөнхийлөгчид эрх мэдлийн төвлөрлийг бий болгосон явдал нь тусгаар тогтнолын төлөө хөдөлгөөн, хувьсгалыг удирдан манлайлсан хүмүүсийн харизм болон тухайн үеийн улс төрийн элитийн дэмжлэг, мөн олон нийтийн чиг хандлагатай холбоотой юм. Хуучин дэглэмийг халж ардчиллыг цогцлуулан хөгжүүлэх эрмэлзлэлээр ийм системийг сонгосон нь дамжиггүй. Зарим улсад тухайлбал, Беларусьт бүх нийтийн санал асуулгаар дийлэнх иргэд хүчтэй ерөнхийлөгчийн төлөө санал өгсөн байх бөгөөд энэ нь номенклатур элитийн эрх мэдлийг хязгаарлаж, авлигыг багасгаж чадна гэдэг итгэлд хөтлөгдөж байсныг харуулж байна. Харин үндсэн хуулиар олгосон эрх мэдлийн төвлөрөл нь эргээд ардчиллын хөгжилд сөрөг үр дагавар үзүүлж буй нь харамсалтай. Энэ төвлөрөлд дээрх улсууд дахь сөрөг хүчний нэгдмэл бус, сул дорой байдал таатай боломжийг бүрдүүлж, мөн геополитикийн гадаад хүчин зүйлс нэмэр болсон гэж үзэж болно. Монгол улсын хувьд ерөнхийлөгч болон парламентыг аль алиныг нь ард түмнээс шууд сонгодог, хэлбэрийн хувьд холимог засаглалтай мэт боловч ерөнхийлөгчийн сонгуульд олонхийн санал авсан нэр дэвшигчийн бүрэн эрхийг Улсын Их Хурал хүлээн зөвшөөрсөн тогтоол гаргагдаараа үндсэндээ хууль тогтоох байгууллагаас хамааралтайгаар сонгогддог ерөнхийлөгч бүхий парламентын системтэй улс юм. Монгол улсын ерөнхийлөгч бусад улсын ерөнхийлөгчийн эрх зүйн байдлаас ялгагдах нэг онцлог бол хэдийгээр улс төрийн аль нэг намаас сонгогддог боловч албан тушаалдаа орсон хойноо намаасаа татгалздаг явдал юм. Ингэснээрээ улс төрийн өөр өөр ашиг сонирхол, улс төрийн тэмцлийн дүнд боловсруулсан хууль, бодлогод хараат бус, төвийг сахисан байр сууриар асуудалд хандах боломжийг өгдгөөрөө давуу талтай байж болох юм.

НОМ ЗҮЙ

1. М. Дюверже “Улс төрийн байгууламж: Үндсэн хуулийн эрх зүй”. УБ., 2007
2. Өөрчлөн байгуулалт төв Азийн орнуудын нийгмийн амьдралд нөлөөлсөн нь. УБ., 2013.
3. Ч. Өлзийсайхан, Ц. Өлзийжаргал. Улс төрийн дэглэмийн шилжилт ба Монголын улс төрийн элит. Политологи. 2013 №388 /X/
4. Д. Бямбажав, Ц. Мөнхцэцэг. Ерөнхийлөгчийн засаглалын сүүдэр. Нээлттэй нийгэм форум. УБ., 2005.
5. Scott Mainwaring and Matthew S. Shugart. 1997. Juan Linz, Presidentialism, and Democracy: A Critical Appraisal
6. <http://www.freedomhouse.org/regions/eurasia>
7. <http://www.jstor.org/Juan Linz, Presidentialism and Democracy>.
8. <http://www.cia.gov/library/publications>